

NAJSTARSZE BUDOWLE SAKRALNE NA WAWELU W ŚWIETLE BADAŃ ARCHEOLOGICZNO-ARCHITEKTONICZNYCH

Niniejsza wypowiedź poświęcona jest próbie odpowiedzi na pytanie, kiedy pojawiły się na Wawelu najstarsze świątynie. Z góry należy zastrzec, że nie będzie to jeszcze odpowiedź ścisła i precyzyjna, jest to raczej głos w dyskusji nad zagadnieniem. Niemniej jednak, wobec rozbieżności poglądów dotyczących początków chrześcijaństwa w Małopolsce, a co za tym idzie — także i chronologii najstarszej architektury sakralnej na tym obszarze, omówienie aktualnych wyników badań archeologicznych na Wawelu i próba ich interpretacji stają się niezbędnymi elementami w toczonej dyskusji. Na wstępie należy dokonać krótkiej rekapitulacji odkryć, obejmujących pozostałości najstarszej zabudowy kamiennej na Wzgórzu Wawelskim.

1 Odkrycia

- a. Rotunda Najświętszej Panny Maryi,
potem świętych Feliksa i Adaukta

Pierwsze partie murów odkrył Z. Hendel w 1911 r. na terenie budynku dawnych kuchen królewskich. Następnie A. Szyszko-Bohusz przeprowadził w 1917 r. dalsze badania. Po II wojnie światowej miały miejsce badania uzupełniające w latach 1956—1957 (tzw. piąta apsyda); w 1964 r. (odkrycie dwu murów przedromańskich po stronie zachodniej), i w r. 1974—1975 (sonda w obronnym murze „konradowskim”, na styku murów płytkowych z rotundą)¹. Forma obiektu: czteroapsydowa rotunda o średnicy 4,7 m,

¹ Stan badań omawia K. Żurowska, *Rotunda wawelska. Studium nad centralną architekturą epoki wczesnopiastowskiej*, Studia do Dziejów Wawelu, t. 3, Kraków 1968 s. 1—19, oraz K. Żurowska, *Studia nad architekturą wczesnopiastowską*, ZNUJ Prace z Historii Sztuki nr 17, 1983 s. 11—18, a także S. Kozieł, *Badania archeologiczne w Krakowie na Wawelu w l. 1970—1976*, „Sprawozdania Archeologiczne” 30: 1978 s. 221—222.

z okrągłą wieżyczką klatki schodowej od południa. Zachowana dolna kondygnacja stanowiła kryptę, o czym świadczy niskie usytuowanie otworów okiennych w stosunku do poziomu otaczającego terenu². Kondygnacja górna być może posiadała empore. Od strony zachodniej wystąpiły resztki dwóch murów, z których jeden jest przewiązany, a drugi dostawiony do rotundy. Uważa się je za pozostałości aneksu grobowego oraz zredukowanego masywu zachodniego świątyni³. We wnętrzu wyznaczonym przez wspomniane mury stwierdzono pochówek mężczyzny ze złotym pierścieniem na palcu, a w pobliżu znaleziony został wisior z kryształu górskiego, oprawny w złoto. Technika budowy: mury, grube na 80—94 cm., wzniesione zostały z łamanego płytowo piaskowca wapnistego, spojonego zaprawą z niemal czystego wapna. Północny mur aneksu (dostawiony) został wykonany z płyt wapnia górnourajskiego. Obiekt został posadowiony bezpośrednio na skale. Nie posiada wyodrębnionego fundamentu. Przyczyny tego należy upatrywać w maksymalnym obniżeniu poziomu użytkowego wnętrza krypty, a także niewielkiej pokrywie nawarstwień kulturowych zalegających w chwili budowy nad powierzchnią skały. Wątek murów tworzą warstwy płytek kładzionych poziomo na całej grubości ściany. Ten sam sposób układania kamieni występuje w obu murach po zachodniej stronie rotundy.

b. Budowla czworokątna na dziedzińcu Arkadowym

Odkryta w r. 1949, badana w latach 1950—1951, a wyniki badań opublikowane przez A. Żakiego⁴. Forma: obiekt stanowi obmurowanie sztucznie wykonanego zagłębienia skalnego (1—1,3 m), tworzące wnętrze o wymiarach ok. 5 × 5 m. Od strony południowo-wschodniej lekko asymetrycznie umieszczony otwór wejściowy z rampy długiej wraz z trzema stopniami na zakończeniu na ok. 6 m. Szerokość korytarzyka ok. 1,3 m. Górna część obiektu, wystająca ponad powierzchnię skały całkowicie zniwelowana. Technika budowy: obmurowanie wnętrza i korytarza wykonano z pły-

² K. Żurowska, *Studia nad architekturą*, s. 41—42, ryc. 36—37 (wg T. Węclawowicza).

³ K. Żurowska, *Rotunda wawelska*, s. 93—94; A. Żaki, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1974 s. 138—139; S. Kozieł, M. Fraś, *Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego kościoła „B” na Wawelu*, Prace Komisji Archeologicznej O/PAN w Krakowie nr 17, 1979 s. 48 nn; K. Żurowska, *Studia nad architekturą*, s. 12 nn.

⁴ A. Żaki, *Nowo odkryte ruiny budowli przedromańskiej na Wawelu*, *Studia do Dziejów Wawelu*, t. 1, Kraków 1955 s. 71—111.

towo łamanego piaskowca wapnistego, spojonego zaprawą gipsową. A. Żaki wspomina także o wyprawieniu ścian oraz poziomie użytkowym w postaci wylewki zaprawy wapiennej na dnie obiektu⁵.

c. Mur na wale obronnym koło baszty Złodziejskiej

W latach 1953—1954 odsłonięto ok. jednometrowy odcinek muru tkwiącego dolną partią w wale obronnym; badania weryfikacyjne przeprowadzono w 1976 r.⁶ Forma: podczas ostatnich badań stwierdzono, że jest to narożnik zewnętrznej budowli prostokątnej, wzniesionej na rozsypisku najstarszego wału obronnego. Technika budowy: zapewne „opus emplectum”, gdyż lico zewnętrzne wykonano z płytowo łamanego wapienia na zaprawie gipsowej, a wewnątrz wypełnione jest łamanym wapieniem. Partia fundamentowa, także z łamanego wapienia, wyodrębniona wąską odsadzką, zanikającą przy narożniku. Grubość muru nie jest określona, bowiem na badanym odcinku lico wewnętrzne uległo zniszczeniu przez osiemnastowieczny wkop fortyfikacyjny.

d. Tak zwany kościół „B”

Zlokalizowany w południowej części wzgórza, głównie pod południowym ryzalitem budynku nr 5. Badany w latach 1966—1976⁷. Forma obiektu: odkryto kilka fragmentów sugerujących trzy etapy użytkowania (wg odkrywców). Faza pierwsza — to być może czteroapsydowa rotunda o średnicy nawy 5,4 m. Faza druga — to rotunda dwuapsydowa z aneksem od strony północno-zachodniej. Fazę trzecią wyznacza wbudowanie empory w apsydę zachodnią i przybudowa drugiego aneksu od północy. We wnętrzu apsydy zachodniej odsłonięto grobowiec nakryty płytą z piaskowca z wyobrażeniem „arbor vitae”. Grobowiec ten został uznany za element późniejszy. Technika budowy: mury pierwszej i drugiej fazy wykonano z płytowo łamanego piaskowca wapnistego na zaprawie głównie gipsowej, a fazy trzeciej — z wapienia górnourajskiego. Technika: „opus emplectum”, grubość murów ok. 1,3 m. Fundament tworzy zalegająca pod całym obiektem ciągła ława łamanego kamienia, zalanego w górnej części zapra-

⁵ A. Żaki, *Początki chrześcijaństwa w Polsce południowej w świetle źródeł archeologicznych i pisanych*, Symposiones nr 1, 1978/81 s. 47.

⁶ Z. Pianowski, *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*, Kraków 1984 s. 66.

⁷ Podstawową pozycję stanowi: S. Kozieł, M. Fraś, *Stratygrafia kulturowa...*

wą gipsową. W murach użyto zapraw: gipsowej (najwięcej), gipsowo-piaskowej i wapienno-piaskowej. Poziom użytkowy wnętrza tworzyła posadzka z płytek piaskowca wapienistego, w młodszym aneksie — wylewka zaprawy gipsowej. Grobowiec oblicowany podłużnymi ciosami piaskowca ziarnistego, obrabianymi techniką jodełkowych nacięć.

c. Mur na dziedzińcu Batorego

Odkryty w trakcie badań w 1970 r., powtórnie odsłonięty w r. 1983⁸. Forma: zachowany odcinek o długości ok. 1 metra, posiadający orientację po osi E-W. Jest on zlokalizowany w obrębie zachodniej partii romańskiego kościoła św. Gereona. Zniszczony przez zachodnią ścianę wspomnianej świątyni oraz przez fundament łaźni renesansowych. Zachowała się część fundamentowa oraz najniższe warstwy kamieni licowych partii naziemnej. Grubość muru — ok. 1,3 m. Technika budowy: fundament wykonany z łamanego wapienia o dość jednolitych wymiarach, spojonego zaprawą gipsową. Część naziemna wykonana techniką „opus emplectum”; lica z płytowo łamanego wapienia.

f. Rotunda pod kapitularem

Fragmety budowli odsłonięto w latach 1981—1983⁹. Zlokalizowana na obszarze tarasu przy tzw. bastionie Władysława IV, częściowo wchodząca w gotycki mur obronny zamku dolnego. Forma: rotunda jednoapsydowa o średnicy nawy blisko 7 metrów. We wnętrzu odsłonięto grobowiec licowany płytami piaskowca w monumentalnej obstawie kamiennej oraz zagadkowy, płytki fundament odchodzący od grobowca ku zachodowi. Technika budowy: fundamenty wykonane z łamanego wapienia na zaprawie wapienno-piaskowej, przechodzące bez odsadzki w partię naziemną, wykonaną techniką „opus emplectum”. Lica tworzą warstwy płytek wapienia, wewnątrz muru — łamany wapień, zalany zaprawą wapienno-piaskową. Mury posiadają grubość 1,3 m., zarys jest jednak niezbyt regularny. Grobowiec (zachowany tylko częściowo) wykładany był płaskimi, starannie obrobionymi płytami piaskowcowymi o wymiarach ok. 0,5 × 1 m. Część wewnętrzna obstawy kamiennej spojona została zaprawą gipsową, natomiast ze-

⁸ Odkrycie M. Krok i K. Szuwarowskiego pod kierunkiem A. Zakiego. Obiekt wzmiankowany w literaturze m. in. przez S. Koziela, *Zagadkowy kościół „B” na tle innych przedromańskich budowli wawelskich*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 18 (1973) z. 2 s. 123.

⁹ Z. Pianowski, *Z dziejów...*, s. 67—69; Badania autora i J. Firleta pod kierunkiem S. Koziela. Prace kontynuowane w r. 1983 nie przyniosły potwierdzenia hipotezy o istnieniu empory zachodniej.

wewnętrzna — wapienno-piaskową, podobnie jak i fundament zmierzający od grobowca do muru obwodowego. Poziom użytkowy stanowiła wylewka zaprawy wapiennej z warstwą okrzesków, stwierdzona zarówno w zachodniej, jak i wschodniej części nawy.

g. Relikty bazyliki katedralnej św. Wacława

Dostępne w krypcie pod wschodnim ramieniem ambitu katedry gotyckiej od połowy XVII w., odkryte w latach dwudziestych przez A. Szyszko-Bohusza oraz w trakcie badań archeologicznych w latach 1981—1983, zinterpretowane w r. 1982¹⁰. Relikty zlokalizowane są w trzech kryptach: pod zakrystią, pod wschodnim i południowym ramieniem ambitu. Forma: najprawdopodobniej trzynawowa bazylika o szerokości ponad 20 m., zakończona od strony wschodniej trzema apsydami. Rozpoznano partie fundamentów apsyd głównej i południowej, oraz fragmenty sąsiadujące z obu apsydami bocznymi. Technika budowy: w części północno-wschodniej, gdzie poziom skały obniża się w kierunku dziedzińca Batorego, wykonano glinianą ławę wzmocnioną bezładnie rozmieszczonymi belkami drewnianymi. Ława ta wykracza na zewnątrz zrekonstruowanej linii murów naziemnych. Na tej ławie zalegały resztki muru wykonanego z warstw łamanego wapienia (najwyższa warstwa — z kamienia płytowego) spojonych zaprawą wapienno-piaskową oraz przesypanych cienkimi warstewkami gliny. W najniższej partii fundamentu apsydy południowej występuje również przesypanie kamieni płytkowych gliniastą ziemią. Kamienie były w tym miejscu układane techniką „opus spicatum”. Przeważająca część murów, znajdujących się pod wschodnim i południowym ramieniem ambitu, wykonana była z płytowego łamanego wapienia, sporadycznie piaskowca ziarnistego, zalanego zaprawą wapienno-piaskową. Technika muru: warstwy kamieni w układzie poziomym lub zbliżonym, miejscami kamień kładziony skośnie, w wątku zbliżonym do „opus spicatum” lub też wyraźnym „opus spicatum”. Rozkład rozpoznanych dotąd odcinków murów fundamentowych pozwala przypuszczać, że kościół posiadał ciągi fundament pod całym wnętrzem. Część naziemna zapewne nie zachowana.

¹⁰ Z. Pianowski, *Z dziejów*, s. 48—50. Badania autora i J. Firleta pod kierunkiem S. Koziela.

2 Interpretacja reliktyw

O ile sakralne przeznaczenie reliktyw bazyliki pod kościołem katedralnym św. Wacława oraz trzech rotund, tj. tetrakonchosu, noszącego zapewne wezwanie Najświętszej Panny Maryi oraz dwu niezidentyfikowanych — kościoła „B” i rotundy pod kapitularem nie budzi wątpliwości, to niejasna pozostaje kwestia dwóch innych obiektów wawelskich, wzniesionych techniką „płytkową”, reprezentowanych przez fragmenty murów na dziedzińcu Batorego oraz koło baszty Złodziejskiej. Odrębne zagadnienie stanowi problem interpretacji funkcji budowli „czworokątnej” na dziedzińcu Arkadowym.

Pierwszy z wymienionych murów, zlokalizowany w obrębie późniejszego romańskiego kościoła św. Gereona, był interpretowany przez A. Żakiego i S. Kozieła jako pozostałość najstarszej katedry św. Wacława (przyjmowano iż św. Gereon pełnił funkcję kościoła katedralnego)¹¹. Obecnie, po badaniach przeprowadzonych w podziemiach katedry, trudno już wiązać mur na dziedzińcu Batorego ze świątynią biskupią. Jednakże biorąc pod uwagę fakt, że mur ten znajduje się w miejscu gdzie następnie wzniesiono bazylikę romańską (najpewniej kaplicę pałacową), nie należy odrzucać myśli, że mamy tu do czynienia z reliktem starszej przedromańskiej kaplicy, która — wobec stosunkowo małej skali tetrakonchosu Najświętszej Panny Maryi — pełnić mogła funkcję głównej kaplicy dla kompleksu pałacowego.

Trudniejsza jest interpretacja narożnika budowli płytkowej koło baszty Złodziejskiej. Wprawdzie nad tym obiektem znajduje się romańska kaplica, połączona najpewniej z prostokątnym budynkiem mieszkalnym, ale do czasu podjęcia dalszych badań nie będzie można twierdzić z większą pewnością, czy relikty przedromański stanowi naroże budynku sakralnego, czy też mieszkalnego. Pogląd jaki zagnieżdził się w literaturze, o przedromańskim kościele św. Jerzego w tym miejscu, należy uznać za przedwczesną i niewystarczająco udokumentowaną od strony źródłowej hipotezę¹².

Budowli „czworokątnej” z dziedzińca Arkadowego przypisywano funkcję mieszkalną, grobową, baptysterium, a ostatnio także i skarbcza książęcego¹³. Szczególnie interesująca dla nas jest w

¹¹ A. Żaki, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, s. 454—455; S. Kozieł, *Zagadkowy kościół „B”*, s. 123.

¹² S. Kozieł, M. Fraś, *Stratygrafia kulturowa*, s. 116; S. Kozieł, *Zagadkowy kościół „B”*, s. 122.

¹³ A. Żaki, *Nowo odkryte ruiny*, s. 101—107; J. Hawrot, *Wawel wczesnośredniowieczny*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 4, 1959 s. 140, 164—165; K. Żurowska, *Rotunda wawelska*, s. 90; por. też: *Katalog Zabytków Sztuki*, pod red. J. Szablowskiego, t. 4 cz. 1

tym momencie teza S. Kozieła o basenie chrzcielny, wzniesionym w warunkach misyjnych podczas chrystianizacji Małopolski w trzeciej ćwierci X w. Już sam autor tej tezy przyznaje, że chrzest przez zanurzenie w tym czasie byłby odstępstwem od przyjętego wówczas rytuału, a przytoczone przez niego analogie w postaci kadzi drewnianych, stosowanych podczas misyjnej działalności Ottona z Bambergu na Pomorzu, czy też mis z zaprawy w rodzaju odkrytych w rejonie katedry poznańskiej i Wislicy, nie wydają się przekonujące. Tzw. misy, w wielu przypadkach służyły ekipom budowlanym jako miejsca przygotowania zaprawy, a niektóre obiekty tego typu, sytuowane na osi świątyni katedralnych, mogą wprawdzie stanowić dolne partie urządzeń baptyzmalnych, lecz są zasadniczo różne od budowli wawelskiej¹⁴. Poza tym baptysteria w formie stałej funkcjonowały w ośrodkach będących siedzibami biskupstw, a takim ośrodkiem Kraków przed r. 1000 najprawdopodobniej nie był. Wawelska budowla „czworokątna” nie jest — jak dotychczas mniemano — formą niemal wyjątkową, posiada ona liczne analogie w budownictwie średniowiecznym na terenie Środkowej Europy. Można sądzić, że pełniła funkcję gospodarczą, jako piwniczna kondygnacja spichlerza w obrębie najstarszego kompleksu kamiennych zabudowań pałacowych, zniszczonych potem w trakcie akcji niwelacyjnych i budowlanych¹⁵.

Na obecnym etapie badań można więc twierdzić, że spośród siedmiu obiektów wawelskich, wzniesionych techniką „płytkową”, cztery są niewątpliwie kościołami, dalsze dwa może nimi były, a budowla czworokątna pełniła świecką, gospodarczą funkcję. Tym niemniej posiada ona duże znaczenie dla rozważań o programie przestrzennym najstarszej zabudowy kamiennej Wzgórza Wawelskiego.

Wawel, Warszawa 1965 s. 60; S. Kozieł, *Zagadnienie funkcji czworokątnej budowli przedromańskiej na Wawelu*, Sprawozdania z Posiedzeń Komisji O/PAN w Krakowie 1971 cz. 2 s. 352—354; G. Labuda, *Budowle sakralne na Wawelu w połowie XIII wieku* (referat wygłoszony dnia 1 VI 1984 roku w PAN Kraków).

¹⁴ Kwestia funkcji „misy” jest kontrowersyjna. Część z nich należy łączyć z działalnością budowlaną (miejsca do wyrabiania zaprawy), natomiast niektóre, sytuowane centralnie w obrębie kościołów katedralnych mogą stanowić najniższą partię urządzeń baptyzmalnych, jak o tym przekonują wykopaliska katedry w Halberstadt. Por. G. Leopold, E. Schubert, *Der Dom Halberstadt bis zum gotischen Neubau*, Berlin 1984 s. 29—30 ryc. 1, 4.

¹⁵ Problem sygnalizowany w: Z. Pianowski, *Z dziejów*, s. 188—189, nota 39. Kwestię szczegółowo zreferował autor na posiedzeniu Komisji Archeologicznej O/PAN w Krakowie 25 X 1984 r., streszczenie referatu znajduje się w druku.

3 Próba określenia chronologii zespołu budowli przedromańskich na Wawelu

Aby określić przybliżoną chronologię najstarszych świątyń i innych budowli wawelskich nie wystarczy posłużyć się jedynie kryteriami archeologicznymi czy też architektonicznymi. Konieczne jest spojrzenie uwzględniające także przesłanki historyczne, topografię i program przestrzenny budowli.

Na pierwszy plan wysuwa się jednak kryterium techniki budowlanej. Najistotniejszym elementem, wspólnym dla wymienionych siedmiu obiektów, jest wykonanie partii licowych z kamienia łamanego w formie płaskich płyt. Dla tej właśnie grupy budowli przyjęto w literaturze nazwę „przedromańskich”, tutaj użyjemy roboczego terminu „budowle płytkowe”. Równie istotną cechą jest występowanie w większości z nich zapraw gipsowych (z wyjątkiem fundamentów bazyliki katedralnej i tetrakonchosu Najświętszej Panny Maryi). Odkrycia w kościele „B” i rotundzie pod kapitularem świadczą o równoczesnym stosowaniu zapraw gipsowych, gipsowo-piaskowych i wapienno-piaskowych. Zaprawa gipsowa występuje także w przedromańskiej rotundzie św. Benedykta na Wzgórzu Lasoty w Krakowie.

Sposób fundamentowania jest zróżnicowany. Charakterystycznym i rzadkim sposobem jest fundament ciągły pod całym wnętrzem, występującym w kościele „B” i najprawdopodobniej w bazylice katedralnej. Płyta fundamentowa tej ostatniej jest z kolei wykonana w technice zbliżonej do opus incertum, lico zagłębionej w ziemi części muru apsydy głównej posiada staranny, warstwowy układ kamieni. Widoczny jest tu związek z techniką zastosowaną w rotundzie Najświętszej Panny Maryi i murach jej towarzyszących, wykonanych z płytek kładzionych przez całą grubość muru, bez wyodrębnienia partii fundamentowej od naziemnej.

Do obstawy komór grobowych w kościele „B” oraz rotundzie pod kapitularem zastosowano obrobione elementy z piaskowca ziarnistego (ciosy, płyty). Obydwa grobowce należy uznać za pierwotny element wyposażenia wnętrza wspomnianych świątyń.

Powstaje więc pytanie, czy zespół wawelskich budowli płytkowych, posiadających wspólne cechy, a z drugiej strony zróżnicowanych pod względem sposobu budowy, mógłby być dziełem jednego warsztatu, a raczej reprezentować jeden, zbliżony pod względem czasowym horyzont budowlany, oraz jakie mogą być ramy chronologiczne, wyznaczające ten horyzont?

Przedział czasowy, w jakim mogły powstać na Wawelu budowle wznieszone techniką płytkową jest szeroki. Dolna granica uwarunkowana jest jedynie względami historycznymi, bowiem wątek płytkowy, tzw. petit appareil allongé, stosowany był między inny-

mi w budownictwie wielkomorawskim oraz w architekturze w X w. z kręgu ottońskiego, skąd łatwo mógł przeniknąć na ziemie polskie. Granicę górną stanowić zaś powinno pojawienie się na Wawelu warsztatów „romańskich”, posługujących się regularnie obrobionym ciosem oraz drobną, starannie wykonaną kostką wapienną, co nastąpiło około połowy XI w. Analiza stratygrafii murów oraz datowanie przy pomocy materiału zabytkowego (głównie ceramiki), choć jeszcze nieprecyzyjnie, stabilizują jednakże chronologię omawianych budynków. Dla ustalenia górnej granicy funkcjonowania przynajmniej trzech obiektów zasadnicze znaczenie ma przebudowa, a właściwie zastąpienie ich przez nowe, romańskie świątynie. Chodzi tu przede wszystkim o kościół katedralny. Za panowania Władysława Hermana, około 1090 r. zaczęto na miejscu dawnej budować nową świątynię, wykorzystując częściowo fundamenty przedromańskie.

Obiekt przedromański na dziedzińcu Batorego (kaplica pałacowa?) zostaje zastąpiony prawdopodobnie około połowy XI w. lub nieco później przez okazałą kaplicę, wzniesioną przez warsztat, który umownie nazywamy „benedyktyńskim”, jako że najpewniej on właśnie wznosił kościół opactwa tynieckiego, na co wskazują podobieństwa techniki murów oraz detalu architektonicznego.

Na miejscu obiektu koło baszty Złodziejskiej powstaje po pewnym czasie budowla licowana drobną kostką wapienną, podobnie jak katedra romańska, przy czym analiza materiałów archeologicznych wskazuje, że dokonało się to w okresie od przełomu XI/XII do około połowy XII w.¹⁶

Jak wynika z opublikowanych przez A. Żakiego zespołów ceramiki — budowla na dziedzińcu Arkadowym przestała funkcjonować jeszcze w XI lub na przełomie XI/XII w.¹⁷ Rotunda odkryta pod kapitularem na Wawelu została zastąpiona przez romańską kaplicę, niestety ściślej nie datowaną, a rotunda św. Benedykta na Wzgórzu Lasoty — przez kaplicę wzniesioną techniką „kostkową”, zbliżoną do romańskiej katedry i innych dwunastowiecznych kościołów krakowskich¹⁸.

Ze wspomnianych wyżej relacji pomiędzy obiektami wynika wniosek, że budowle „płytkowe” funkcjonowały w XI w. i poprzedzały działalność warsztatów romańskich — tzw. „benedyk-

¹⁶ J. Firlet, Z. Pianowski, *Nowo odkryty kościół romański na Wawelu*, „Sprawozdania Archeologiczne” 31: 1979 s. 231—244.

¹⁷ A. Żaki, *Nowo odkryte ruiny*, s. 87, ryc. 13. W najniższej warstwie zasypiska budowli występują fragmenty ceramiki, które wg chronologii K. Radwańskiego można odnosić raczej do XI w., brak wyraźnych form XII-wiecznych. Por. K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny*, Kraków 1975 s. 357 ryc. 128 i aneks, ryc. 129.

¹⁸ W. Zin, W. Grabski, *Wczesnośredniowieczne budowle Krakowa w świetle ostatnich badań*, RKr 38: 1966 s. 50—53.

tyńskiego" i „warsztatu II katedry”, a więc wznoszone były — przyjmując pewien okres na użytkowanie — najpóźniej w pierwszej połowie XI w.

Z kolei o granicy dolnej mówią materiały archeologiczne, towarzyszące murom kościoła „B”, budowli koło baszty Złodziejskiej oraz bazyliki katedralnej. Ich analiza wskazuje, że kościół „B” powstać mógł ewentualnie w drugiej połowie X, lub na przełomie X/XI w.¹⁹, mur koło baszty Złodziejskiej wzniesiono na rozsypisku najstarszego wału obronnego, prawdopodobnie na początku XI w., a zespoły ceramiki pochodzące z okresu budowy katedry datować można na przełom X/XI i początek XI w.²⁰

Dla powstania budowli „płytkowych” otrzymujemy więc już pewien dość ściśle określony przedział czasowy, obejmujący około 50—70 lat drugiej połowy X i pierwszej połowy XI w. Dalsze uściślenie tkwi, jak się zdaje, w analizie programu przestrzennego, topografii, oraz przesłanek historycznych. Przede wszystkim zwraca uwagę bazylika katedralna, która — sądząc z rozmieszczenia reliktów — posiadała znaczne rozmiary, odpowiadające skalą najstarszym kościołom katedralnym w Poznaniu i Gnieźnie. Wydaje się, że tak okazała świątynia mogła powstać po pierwsze w momencie gdy Kraków stał się siedzibą biskupstwa, a po drugie — gdy wszedł on w obręb monarchii wczesnopiastowskiej, bowiem znamienity jest fakt, że do połowy XI w. kościołem katedralnym biskupstwa praskiego była stosunkowo niewielka rotunda św. Wita i trudno spodziewać się, aby Czesi wzniesli w X w. na Wawelu okazalszą budowlę, niż w stołecznej Pradze.

Ważne ogniwo w naszym rozumowaniu stanowi budowla czworokątna z dziedzińca Arkadowego, interpretowana jako obiekt gospodarczy. Sugeruje to bowiem istnienie bardziej rozbudowanego zespołu pałacowego, zlokalizowanego w północno-wschodniej strefie Wawelu. Można domniemywać, że i ona wiąże się z okresem wczesnopiastowskim, gdy Kraków stał się jedną z głównych rezydencji książęcych. „Piastowski” program wydaje się być także potwierdzony przez obecność we wschodniej części wzgórza dwu przedromańskich kaplic pałacowych: rotundy Najświętszej Panny Maryi z kryptą, pełniącej funkcję niewielkiego, prywatnego oratorium pałacowego, oraz domniemanej kaplicy podłużnej pod romańskim kościołem św. Gereona.

¹⁹ S. Kozieł, M. Fraś, *Stratygrafia kulturowa*, s. 35—40. W warstwach poprzedzających budowę kościoła dominuje ceramika tzw. VI grupy surowcowej wg K. Radwańskiego, co zdaje się wskazywać raczej na okres bliższy przełomu X/XI w. Por. K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny*, s. 304 tabela 3.

²⁰ J. Firlet, Z. Pianowski, *Sprawozdanie z badań w podziemiach katedry wawelskiej 1981—1983. Odkrycie kościoła przedromańskiego*, „Sprawozdania Archeologiczne” 37: 1985.

Elementem „piastowskim”, obcym w architekturze rotund czeskich, jest empora zachodnia kościoła „B”. Jej późniejsze wbudowanie w apsydę kościoła może być traktowane jako kolejny etap akcji budowlanej, obejmujący wyposażenie zasadniczo już ukształtowanego wnętrza świątyni, niekoniecznie zaś musi się wiązać z poważniejszym odstępem czasowym. Przykłady podobnego rozwarstwienia murów przedromańskich, wznoszonych niewątpliwie w tym samym czasie, obserwujemy w zespole rotunda-palatium w Przemyślu, oraz w aneksie przy rotundzie Najświętszej Panny Maryi na Wawelu. Przyjmując założenie kilkietapowej akcji budowlanej (lecz tej samej) przy kościele „B”, równocześnie trzeba się zgodzić co do jego „piastowskiego” charakteru i przesunąć chronologię budowy z proponowanej przez odkrywców trzeciej ćwierci X w. na okres przełomu X/XI i w głąb XI w.

Jeżeli powiązemy akcję zniszczenia najstarszego wału obronnego na Wawelu z momentem zbrojnego zajęcia grodu przez Chrobrego, na co zdają się wskazywać źródła historyczne (Kosmas) i materiały zabytkowe, to także i obiekt przedromański w pobliżu baszty Złodziejskiej, zbudowany na rozsypisku wału, należy odnieść już do czasów piastowskich.

Rotundę pod kapitularem wzniesiono również na trasie przebiegu starszych obwałowań, ale zostały one w tym rejonie tak znacznie zniwelowane, że brak czytelnych relacji między wałem a obiektem. Rotunda najprawdopodobniej nie posiadała empory zachodniej, co ewentualnie mogłoby ją bliżej wiązać z kręgiem architektury czeskiej; jednakże materiał zabytkowy — co prawda nieliczny — uzyskany z warstw poprzedzających budowę wskazuje na okres bliski przełomu X/XI w.²¹ W tym momencie, zawiązując — oczywiście w dużym stopniu hipotetycznie — dolną granicę powstania większości „płytkowych” obiektów przedromańskich na czasy piastowskie, tj. schyłek X w. i okres późniejszy można postawić tezę, iż mogą być one, mimo pewnego zróżnicowania cech technologicznych, wytworem pracy jednego, dużego warsztatu budowlanego, działającego w grodzie krakowskim w okresie tzw. pierwszej monarchii piastowskiej, za panowania Chrobrego i Mieszka II. Można także teoretycznie założyć, że obiektem rozpoczętym najwcześniej była bazylika katedralna i że to właśnie dla jej realizacji zaangażowano warsztat, który wznosił (w następnej kolejności, bądź też jeszcze w trakcie budowy katedry) kolejne obiekty w rejonie kurii książęcej oraz w pozostałej części grodu. Jego dziełem był także przypuszczalnie pierwszy, rotundy kościół św. Benedykta na Wzgórzu Lasoty; być może wyko-

²¹ J. Firlet, Z. Pianowski, *Odkrycie dwu wczesnośredniowiecznych kościołów w rejonie tzw. bastionu Władysława IV na Wawelu*, „Sprawozdania Archeologiczne” 37: 1985.

rzystano go do budowy zespołu sakralno-pałacowego w Przemysłu. Proponuję nazwanie go umownie „warsztatem katedry Chrobrowskiej”, skoro w literaturze nazywamy późniejszą katedrę romańską „Hermanowską”.

Warto jeszcze wspomnieć o dwu wczesnych budowlach odkrytych na wawelskim wzgórzu. Pozycję wyjątkową zajmuje tzw. „sala o 24 słupach” — duża, prostokątna aula pałacowa, odsłonięta przez A. Szyszko-Bohusza przed północną elewacją pałacu w 1921 r.²² Nawiązuje ona wątkiem partii naziemnej appareil alongé do obiektów przedromańskich, lecz jest już dziełem zdecydowanie innego warsztatu, bazującego na technikach antycznych („opus spicatum o formie bardziej klasycznej”). W 1958 r. odkryto w obrębie prezbiterium gotyckiego kościoła św. Michała, w centralnej partii wzgórza, fragment muru, którego lico zewnętrzne wykonane było techniką opus spicatum z kamieni płytkowych, podobnie jak fundamenty „sali o 24 słupach”²³. Te dwa obiekty, zapewne jedne z najwcześniejszych na Wawelu, być może również wiążą się z okresem poprzedzającym działalność warsztatu „benedyktyńskiego” budującego romański kościół św. Gereona.

Źródła historyczne wskazują, iż panowanie czeskie w Małopolsce, potwierdzone dowodnie relacją Ibrahima ibn-Jakuba i dokumentem z 1086 r., opisującym granice biskupstwa praskiego w momencie erekcji (tj. 973 r.), było okresem, w którym na Wawelu mogła zostać wzniesiona świątynia, przeznaczona dla chrześcijańskiej, czeskiej załogi grodu. Mógł to być nawet murowany kościół noszący wezwanie św. Wacława, starszy od przedromańskiej bazyliki, która w takim przypadku przyjęłaby tradycyjne wezwanie. Taki kościół winien być zlokalizowany także na tradycyjnym miejscu, w najwyższej, północno-wschodniej części wzgórza. Szanse odnalezienia jego relikwii są niewielkie, zwłaszcza wobec faktu, że płyta fundamentowa kościoła bazylikowego zniszczyła wszystkie nawarstwienia, aż do powierzchni skały.

Zapewne istniał także jakiś budynek, może murowany, o charakterze reprezentacyjnym, zlokalizowany przypuszczalnie na kulminacji wzgórza. Również i w tym przypadku, wobec wielokrotnych akcji niwelacyjnych, wątpliwe jest zachowanie do naszych czasów fragmentów takiego domniemanego budynku.

Założenie biskupstwa krakowskiego w r. 1000, po wcześniejszym opanowaniu tego ważnego grodu przez Chrobrego, było niewątpli-

²² A. Szyszko-Bohusz, *Z historii romańskiego Wawelu*, RKR 29: 1923 s. 6—7, fig. 1a. Z. Pianowski, *Z dziejów*, s. 69—71.

²³ Badania pod kierunkiem A. Żakiego. Badacz ten interpretował omawiany mur jako późnoromański, otaczający cmentarz przykościelny, rozciągający się wokół romańskiej, ciosowej budowli, por. A. Żaki, *Początki Krakowa*, Kraków 1965 s. 87.

wie przyczyną wzniesienia monumentalnego kościoła katedralnego, a zapewne także i rezydencji biskupiej, do dziś nie rozpoznanej. Przypuszczalnie właśnie od tego momentu mamy do czynienia na Wawelu z działalnością warsztatu budowlanego, posługującego się techniką „płytkową”.

Dla powstania zespołu przedromańskich zabudowań pałacowych najkorzystniejszy wydaje się okres schyłku panowania Bolesława Chrobrego, po wyprawie kijowskiej w 1018 r. Wówczas to główną siedzibą książęcą mógł się stać na pewien czas Kraków i to tłumaczyłoby fakt ożywienia budowlanego na stołecznym grodzie²⁴. Rotundy grobowe (kościół „B” i świątynia pod kapitularem) można określać jako fundacje możnowładcze, powstałe w czasie, gdy Kraków osiągnął duże znaczenie jako ośrodek życia państwowego²⁵.

Podsumowując wyniki przedstawionych wyżej rozważań można stwierdzić, iż na obecnym etapie zaawansowania badań nad przedromańską architekturą na Wawelu najbardziej prawdopodobne wydaje się wiązanie całego, rozpoznanego dotąd zespołu najstarszych, „płytkowych” budowli kamiennych, z okresem wczesnopiastowskim, nie wykluczając wszakże możliwości istnienia tu budowli kamiennych i wcześniej, w drugiej połowie X w. Początków monumentalnej architektury kamiennej w Krakowie można upatrywać zatem w momencie, gdy na terenie będącym obszarem wcześniejszej infiltracji wpływów chrześcijaństwa powstało, potwierdzone współczesnymi źródłami, biskupstwo obrządku łacińskiego podporządkowane metropolii gnieźnieńskiej²⁶.

²⁴ MPH t. 3 s. 618—619, 444 (*Kronika polska i Kronika książąt polskich*).

²⁵ Być może rotunda pod kapitularem służyła jako obiekt grobowy dla jednego z pierwszych (pierwszego?) biskupów krakowskich.

²⁶ W kwestii istnienia w Krakowie biskupstwa przed r. 1000, co sugerują liczni autorzy, a ostatnio A. Żaki, (*Początki chrześcijaństwa*, s. 61, 65), działającego w oparciu o domniemaną katedrę św. Michała; autor opowiada się za tezą A. Parczewskiego oraz T. Poklewskiego, którzy starali się wykazać, iż poprzednicy biskupa krakowskiego Poppona, Prohor i Prokulf, występujący w katalogach krakowskich, stanowią „zapożyczenie” z listy biskupów diecezji francuskich (Auch lub Chalon n/Saona). Wiare dać należy przekazowi Thietmara, mówiącemu o jednej diecezji na terenie państwa piastowskiego przed r. 1000. Pog. A. Parczewski, *Prohor i Prokulf w katalogach biskupów krakowskich*, PHis 4: 1907 s. 135—148; T. Poklewski, *Prohorius et Proculphus etaient éveques de Cracovie?* w: *Melanges offerts à Rene Crozet*, Poitiers 1966 s. 173—182.

ZBIGNIEW PIANOWSKI

The Oldest Sacral Buildings at Wawel in the Light of Archaeological and Architectonic Research

(Summary)

The author attempts to answer the question: when did the oldest sacral buildings appear at Wawel? Archaeological excavations, carried out on the Wawel Hill in the 20th century, led to the discovery of the following pre-Romanesque buildings: the rotunda of the Virgin Mary (later of. St. Felix and St. Adaukt), the quadrangular structure in the arcaded courtyard, the wall on the fortification near the Thieves' Tower, the so called Church „B”, the wall on Batory's courtyard, the rotunda under the chapter-house and relicts of St. Venceslaus' basilica. Out of the seven pre-Romanesque structures, erected by means of board technique, four were undoubtedly churches, two may have been churches and the quadrangle structure had a lay household function. At the present stage of research the most probable seems to be the supposition that the group of stone buildings, discovered so far, comes from the early Piast period; the possibility of stone buildings erected here earlier, in the second half of the 10th century, has not been ruled out.

The beginnings of monumental stone architecture in Cracow are to be looked for at the time when on the territory infiltrated by Christianity a bishopric of Latin rite was set up. It seems that the most favourable period for the erection of the Wawel group was the closing part of Bolesław the Brave's reign, when after the Kijów expedition in 1018 — Cracow might have become the ducal residence for some time.

Translated by Teresa Bela